

Artikel i Intra 3/1996.

Bröderna Svärdman

En berättelse av Ann Wiking

På ett gammalt fotografi står fem män uppställda på en trappa. De är alla klädda i snarlika grova vadmalsrockar med dubbelknäppning och likadana byxor. Bredvid dem står en liten gosse. Han har stuckit sin hand innanför en av männens arm. Gossen och tre av männen står med ögonen nedslagna, bara en av männen tittar rakt in i kameran, en kisar lite.

Männen är bröder, gossen är deras systerson. De heter Svärdman och är alla intagna vid Johannesbergs vårdhem för utvecklingsstörda i Mariestad. Året är 1919, kanske 1920.

Vid det laget har bröderna vistats länge på anstalten. De skrevs alla in under loppet av ett halvår cirka trettiofem år tidigare. Pojken var, när fotografiet togs, relativt nytilkommen.

Det var på hösten det svåra året 1884, som banvakten J M Svärdman från Fagersanna utanför Skövde tog kontakt med "idiotanstalten" Johannesberg. Han hade blivit änklingsstrax innan och såg sig inte längre någon råd med pojkarna. Kanske var det fattigvården som skickade honom.

"Det var så man såg på de fattiga"

Svärdmans var en av många fattiga familjer, som under andra hälften av 1800-talet låg den knappa och restriktiva svenska fattigvården till last. Det var så man såg på de fattiga, de var en belastning. Fattigvårdsfrågan var det stora och allt överskuggande problemet i svenskt samhällsliv under hela

1800-talet och skulle inte komma att lösas förrän industrialismen tog fart på allvar och en och en halv miljon svenskar lättade på bördan för resten genom att emigrera till Amerika.

Löven på träden i det vackra Fagersanna hade både gulnat och fallit av, när banvakten J M Svärdman 1884 vädjade om hjälp. Kanske såg han en svår vinter framför sig, ensam som han var om försörjningsbördan och omsorgen av barnen. I Johannesbergs annaler beskrivs han som en änkling med sju barn - fem söner och två döttrar. "Och", skriver man, "alla sönerna voro idioter".

Ansökningen från banvakten Svärdman var bara en bland otaliga, som kom till Johannesberg i Mariestad vid den här tiden. De kom i en strid ström från hela landet. Det var föräldrar och släktingar, som inte visste vad de skulle ta sig till med sina "idiotiska barn och ungdomar". Det var läkare och präster, som intygade att den sökande verkligen var i behov av hjälp. Anstalten, som vuxit mycket snabbt, kunde omöjligen ta emot alla. Men gossarna Svärdman fick komma. Deras fall ansågs som särskilt ömmande.

I oktober och november lämnade banvakten Svärdman sina två äldsta söner, Karl och Fredrik, då femton och tretton år gamla, på Johannesberg. Ett halvår senare, den 1 maj 1885, skrevs de övriga tre sönerna in, Henning tio år, Johan nio år och Axel fyra år. Det var Mölltorps fattigvård som fick stå för årsavgiften på 150 kronor per barn.

"Väckte både rädsla och motvilja"

Hösten 1885 hade mamsell Emanuella Carlbeck drivit Johannesbergs idiothem i Mariestad i drygt tio år. Det som började som ett privat initiativ, ett utslag av filantropi och välgörenhet, hade nu blivit en landstingsangelägenhet med stöd från staten. Så hade det inte alltid varit. Att intressera sig för de föraktade "fånarna" sågs inte med blida ögon, när Emanuella Carlbeck började i liten skala vid Nya varvet i Göteborg redan 1866. "Fånarna", som de utvecklingsstörda kallades vid den här tiden, stod längst ner på samhällsstegen. Deras underliga beteende och ofta annorlunda utseende väckte både rädsla och motvilja hos den tidens människor, som kunde utsätta dem för både gyckel och grymhet. Att någon skulle vilja vårda och hjälpa dessa varelser var ännu en befängd och främmande tanke. De sågs som "bortbytingar", ett utslag av naturens nyck och bortom all bättring. De var skamfläckar för sina familjer och gömdes inte sällan undan. Gamla skriftliga källor och muntlig tradition vet berätta om människor, som förvarats under all mänsklig värdighet - på vindar, i lådor, i kätten hos djuren.

"I hemmet hade hon blivit ytterst vanvårdad och lämnats utan tillsyn. Hennes ständiga sällskap och lekkamrat hade varit stuggrisen efter vilken hon bildat sig så att hon gick på händer och fötter, grymtade och åt som denne" står att läsa i en skildring från 1800-talet.

"Säkert inte oberörd av den växande kvinnorörelsen"

Men även till det fattiga och outvecklade bondelandet Sverige var nya tankar på väg. Upplysningens idéer om människan som en rationell varelse med inneboende kraft till förändring hade börjat få fäste. Genom fostran och undervisning kunde människan utvecklas till en förnuftig och nyttig samhällsmedborgare. Denna optimism kom även de handikappade till del och de första specialutbildningarna startades.

Den intelligenta och upplysta prästdottern Emanuella Carlbeck från Bergs socken i Skaraborgs län var väl förtrogen med tankarna i tiden. Hon greps av den religiöst färgade filantropin och var säkert inte oberörd av den växande kvinnorörelsen. Vård hade börjat bli ett accepterat verksamhetsfält för kvinnor ur medel- och överklassen. Äntligen öppnade sig en yrkesbana för flickor ur bättre familj, som likt Emanuella Carlbeck inte "blev gifta".

Den privata välgörenheten såsom den bedrevs av Emanuella Carlbeck och fler med henne lade grunden till det svenska vårdssamhället, som började växa fram under slutet av 1800-talet.

Vid de många nya anstalter som byggdes, ville man lämna det gamla vårdssamhällets kaos, smuts och okunnighet på fattighus, hospital och gemensamhetsfängelser. Nu gällde ljus och luft, ordning och reda. Dagsrutinerna var fasta, personalen renskrubbad i stärkta uniformer och i det närmaste livegen.

Johannesberg och alla de andra nya anstalterna blev allt större och den hemlika atmosfär, som Emanuella Carlbeck så eftersträvat, blev allt svårare att upprätthålla. Med åren hade hon också ändrat sig beträffande anstaltens storlek: "...såvida frågan om idioternas uppfostran och vård skulle kunna lösas på ett både i ekonomiskt och andra afseenden tillfredsställande sätt" så bör anstalterna vara så stora som möjligt, det var hennes slutsats. Emanuella Carlbeck hade också kommit fram till, att eleverna borde stanna för gott på Johannesberg. Hon ville ogärna låta dem åka hem på ferierna eller ens efter avslutad skolgång. Då kunde allt vad anstalten byggt upp, rivas ned i ett enda slag, hävdade hon.

"Hvilka han snällt uträttar"

Tankarna på det man kallade "en fullständig anstalt" och livslång anstaltsvård hade börjat väckas. Det skulle komma bli den gängse inriktningen inom vården av de utvecklingsstörda för många år framöver, långt fram i nästa sekel.

I början av september 1901 dog Emanuella Carlbeck. För hennes livsverk Johannesberg väntade en ny tid. En styrelse tillsattes, administrationen stramades upp och en utrustning inleddes. Till föreståndarinna att axla Emanuella Carlbecks mantel anställdes fröken Alma Holmqvist - en duktig administratör med hårda nypor - hon hade styrelsens öra, men förde ett strängt regemente med både personal och elever. Efter år av bråk och missförhållanden tog sig styrelsen samman och avlägsnade henne från tjänsten i januari 1918.

Då är bröderna Svärdman fortfarande kvar på anstalten. De har fått sällskap av ytterligare en broder - David - och av den lille systersonen Allan, gossen på fotografiet. Karl gnor och arbetar i tvätteriet - "vid gröfre tvätt, mangling och skurning är han särdeles duktig" står det i hans journal. Den yngre brodern Fredrik, som är mera lagd för utomhusarbete, är sysselsatt i vedboden, med skogshuggning och grävningsarbeten. Han får också förtroendet att nästan dagligen gå till staden i ärenden "hvilka han snällt uträttar" skriver man.

Alla som kan deltar i det löpande arbetet på anstalten - ekonomin bygger på ett långtgående självhushåll. Mer än hälften av de intagna på Johannesberg är vid den här tiden arbetshemselever, dvs vuxna intagna, som tränar sig för samhället genom arbete. Ett samhälle som många av dem aldrig kommer att återvända till.

"Fadern av ett oroligt vandrarnfolk"

I början av 1920-talet har Johannesberg nära 300 intagna och är alltså störst bland de hastigt växande anstalterna för utvecklingsstörda. Optimismen från pionjäråren på 1800-talet har sedan länge förbytts i en resignerad pessimism. De utvecklingsstörda kan inte så lätt gå bättre ut i samhället som man först trodde. Väl utanför anstalten hamnar de snart hos fattigvården och återsjunker, som man säger, "i sin forna slöhet".

Tiderna är dåliga, det första världskriget har nyss härjat ute i världen. Med de naturvetenskapliga framstegen har följt en ny syn på avvikande - nu härskar det medicinsk-biologiska perspektivet. Ärftlighetsläran, som fått sitt genombrott i slutet av 1800-talet, erbjuder plötsligt "svar" på sinnesslöhetens gåta. Vissa s.k. degenererade familjer kartläggs släktled efter släktled. Tankarna kring ärftligheten slår också rot i vårdens vardag. I journaler och matriklar från Johannesberg från de här åren är anmärkningar som följande inte ovanliga: "Föräldrarna degenererade. Fadern alkoholist. Modern en "vela" eller "Fadern av ett oroligt vandrarnfolk, begiven på starka drycker, likaså farföräldrarna".

Arvet förklarar allt och man börjar se med misstänksamhet och rädsla på de avvikande.

Man vill ha dem "ut ur cirkulationen" in på anstalter för livslång förvaring. Nu är det inte längre de utvecklingsstörda, som ska skyddas från det onda samhället utan tvärtom. Lösningen är, som man ser det, segregering på stora institutioner och sterilisering.

Den s.k. rashygieniska paniken rasar under hela mellankrigstiden. Tankarna kommer från början från Amerika och är djupt rotade även i det svenska samhället, särskilt i de maktbärande skikten. 1922 får Sverige ett rasbiologisk institut och 1934 sin första steriliseringslag. Rädslan för att den svenska folkstammen ska degenerera och förtvina är utbredd.

"Så var sextetten från fotografiet splittrad."

Det är inte förrän med efterkrigstiden ekonomiska uppsving och framsteg på ärftlighetsforskningens område, som dessa tankar överges. Under tiden har tusentals människor skrivits in på det stadigt växande antalet anstalter runt om i landet - länsanstalter, statliga specialsjukhus och arbetshem. Man delar upp och sorterar, män skiljs från kvinnor, bildbara från obildbara, äldre från yngre.

Under 30-talet flyttas många av de äldre bort från anstalter som Johannesberg för att där ska beredas plats för barn och yngre. Karl och Fredrik Svärdman, 67 och 65 år gamla tvingas ta farväl av sina "småbröder" Axel och David, som den 19 september 1937 flyttas till Björksäter, arbetshem för manliga sinnesslöa i Smålands-Taberg.

Båda har passerat de femtio och har bott på Johannesberg sedan de var fyra respektive fem år. Deras 61-åriga bror August skjutsas fjorton dagar senare till Norrtorp i Närke.

Så var sextetten från fotografiet splittrad.

Emanuella Carlbeck 1829-1901.

Pionjären inom omsorgerna. Med religiöst barmhärtighetsnit samlade hon några barn med utvecklingsstörning omkring sig och flyttade så småningom till Mariestad där hon grundlade det första stora vårdhemmet.

"Allt har gått så väl. Idel glädje och välvilja råder omkring oss. Därtill äro alla friska bland fyrtiosju personer, utom en liten flicka, som lider af skrofler", skrev hon efter flytten.

Ann Wiking har skrivit en spännande historik över Johannesbergs vårdhem. Där finns hela historien om Emanuella Carlbeck, om tankarna bakom vårdhemsutveckling, steriliseringslagar och träningsprogram. Det som inte minst gör boken läsvärd är det fantastiska urvalet av bilder. De säger mer än många texter! Den som lagt ner ett fint arbete på bilder och formgivning är Ulf Nordh, museifotograf i Skara.

Boken kan beställas från Läns museet i Skara, tel 0511-260 00, fax 0511- 260 99.

Pris 150 kr + porto.